

JULI 1949

JAARGANG LII, AFL. 7

NEDERLANDS TIJDSCHRIFT VOOR VELDBIOLOGIE

OPGERICHT DOOR E. HEIMANS, J. JASPERS JR EN JAC. P. THIJSSE

Nadruk verboden

Redactie: Prof. Dr J. HEIMANS, Amsterdam-Zuid, Leonardostraat 10,
bijgestaan door Prof. Dr N. TINBERGEN, Leiden en Dr J. WILCKE, Wageningen.

Administratie: W. VERSLUYS - 2e Oosterparkstraat 221—223 - Amsterdam-(O).

HET HEITJE BIJ KATHAM

EEN REFUGIUM IN HET WEST-NEDERLANDSE VEENGEBIED

Hollands Noorderkwartier was omstreeks het begin van onze jaartelling groten-deels bedekt door venen en bossen, gelegen achter de beschermende duinenrij.

Hoe uit dat oorspronkelijke natuurlandschap gelijk op met de toenemende bodemdaling, met het stichten van nederzettingen, het leggen van dijken, het opwerpen van terpen en dammen en het telkens weer binnenvallen van het zeewater, het grillige waterland van ca. 1300 is ontstaan, is een en al interessante en boeiende geschiedenis, waarin waterstaatkunde en landschapshistorie dooreen zijn geweven. We kunnen ons verdiepen in de archieven en gebogen over oude kaarten enigszins een voorstelling vormen van de manier waarop het tegenwoordige veen- en cultuurlandschap in de loop der eeuwen uit het oude landschap gegroeid is. We zien dan dat de niet-drooggelegde meertjes en plassen, de Dieën en Aeën, de doorbraakkolken langs IJ en Zuiderzee, de bij vervening a.h.w. opnieuw opgehaalde terreinen, in dit gebied de toevluchtsoorden, de refugia gevormd moeten hebben voor de overblijfsels van de oorspronkelijke flora en fauna. De talrijke overstromingen en de

Fig. 1. *Dactylorhiza praetermissa* (Druce) Vermln.

liefhebberijen van de boeren aan de Zuideinden der dorpen om 's winters de sluisjes open te zetten ter bemesting van hun landerijen met het vruchtbare slib uit het IJ en later de verzoutende invloed van het Noordhollands- en Noordzeekanaal, dat alles maakt verklaarbaar hoe de flora en fauna van de veenstreek van het Noorderkwartier zo'n speciaal karakter heeft gekregen. Enerzijds constateren we hier het ontbreken van veel elementen, die elders, b.v. in het Vechtplassengebied, zoveel kleur en luister aan de plassen en de verlandingsgebieden verlenen, bijvoorbeeld de mooie witte Waterlelie (*Nymphaea alba*) en Gele plomp (*Nuphar luteum*), Krabbescheer (*Stratiotes*), Kikkerbeet (*Hydrocharis*) en sieraden als Watergentiaan (*Nymphaoides*) en Blaasjeskruid (*Utricularia*) onder de waterplanten, Dotterbloem (*Caltha*), Scheerling (*Cicuta*), Wateraardbei (*Comarum*), Waterdrieblad (*Menyanthes*), Egelskop (*Sparganium*), Grote boterbloem (*Ranunculus Lingua*), Galigaan (*Cladium*), allerlei Carices (*Carex paniculata*, *pseudocyperus*, *diandra* en *lasiocarpa*) onder de oever- en de moerasplanten, bij elkaar een serie die feitelijk nog veel langer is. Aan de andere kant bezit het Noorderkwartier zilte elementen als *Zannichellia*, het nog steeds standhoudende Melkkruid (*Glaux*), veel aan de randen van weilanden bij door koeien afgetrapte slootkanten, de witte hele rietkragen kleurende voorjaarsboden Lepelblad (*Cochlearia officinalis*), bij damhekken en langs slootkanten Zilt vlotgras (*Puccinellia distans*) en Schijnspurrie (*Spergularia salina* en *media*), in lage drassige weiltes veel Ronde rus (*Juncus Gerardi*), in rietkragen de mooie licht lila zachtviltig behaarde Heemst (*Althaea*), vaak in gezelschap van Moerasmelkdistel (*Sonchus paluster*), hele velden met Zeebies (*Scirpus maritimus*) en Ruwe bies (*Schoenoplectus Tabernaemontani*) soms met wat Torkruid (*Oenanthe Lachenalii*), tussen de moeraskruiden, en op schoeiingen Zilt kleimos (*Pottia Heimii*). Tegenover verlies staat dus toch ook nog een behoorlijke winst!

Vergelijken we in het bijzonder de natuurlijke verlandingsterreinen in beide gebieden dan valt het op dat de successie van open water naar veenmosterein zich in het Noorderkwartier toch nog afspeelt, ondanks het brakke water dat het „uitgangsmilieu” vormt en ook ondanks de uitschakeling van een hele reeks van planten die in het Vechtplassengebied een voorname rol bij die verlanding spelen; neem b.v. de genoemde Waterlelie, Krabbescheer, Egelskop, Scheerling en de Carices. Na een inleidend stadium met Riet (*Phragmites*), Lisdodde (*Typha*), Ruwe bies (*Schoenoplectus Tabernaemontani*) en Oeverzegge (*Carex riparia*) volgt een Riet- en Moeraskruidenvegetatie waarin zouttolerante soorten als Weide koekoeksbloem (*Coronaria Flos-cuculi*), Hertshooi (*Hypericum tetrapterum*), Watermunt (*Mentha aquatica*), Moeraswalstro (*Galium palustre*), Wolfspoot (*Lycopus*), Engelwortel (*Angelica silvestris*), Leverkruid (*Eupatorium cannabinum*) e.a. vrij spel hebben, ze worden, immers niet weggeconcentreerd door een plant als Pluimzegge en maar weinig door de hier en daar voorkomende Moeraszegge, beide soorten die bijvoorbeeld in het Naardermeer in het overeenkomstige successiestadium afzonderlijk of tezamen domineren en een snelle verlanding in de hand werken.

Net zoals in het Vechtplassengebied volgen daarop de drassige Veenmosvegetaties

en bij verdere bodemophoging Haarmos-begroeiingen, heide en berkenbos, stadia die veel minder door het uitgangsmilieu bepaald worden en daardoor in beide gebieden ook geheel analoog zijn opgebouwd. Zo'n successie kan zich in vijftig à tachtig jaar afspelen.

We zien benoorden het IJ dus in het klein een herhaling van de successie bij de veenvorming in het brakwatergebied dat zich eertijds vormde op de oude blauwe zeelei, een veenvorming die voor het eerst grondig door Mej. Dr B. Polak bestudeerd werd.

Het is echter niet de bedoeling om nu uitvoerig bij dit alles stil te staan. Al eerder wijdden wij enige aandacht aan de natte veenmosvegetaties, waarin het geelgroene orchideetje *Malaxis paludosa* zich in Noord-Holland blijkbaar goed thuis voelt.

Nu moeten we het eens hebben over de Noord-Hollandse veenheide en wel in het bijzonder over het plekje waar deze heide het mooiste tot ontwikkeling is gekomen nl. langs de Ovensloot, bij Katham, benoorden Monnikendam. In een strook van naar schatting een kilometer lengte ligt daar een veenmosrijk heitje waar maar liefst vijf heidesoorten bij elkaar voorkomen nl. Dophei (*Erica tetralix*), Struikhei (*Calluna vulgaris*), Kraaihei (*Empetrum nigrum*), Lavendelhei (*Andromeda polifolia*) en de zo langzamerhand wel genaturaliseerde Lepeltjeshei (*Vaccinium macrocarpon*). Het terreintje laat bovendien nog iets van de zo juist geschetste successie van brak open water naar heide zien en het is tevens uit historisch oogpunt zeer interessant.

Enkele boeren uit de omgeving vinden het natuurlijk een schande dat zo'n terreintje nog steeds niet in goed grasland is veranderd. Gelukkig denkt het bestuur van de polder Katwoude, waaraan het veentje behoort, er niet zo over. Tijdenlang heeft men het „Heitje” zoals het in de volksmond heet, gerespecteerd! Ja men vertelt zelfs dat de nu grotendeels verlande Ovensloot vroeger een doorvaartverbinding geweest zou zijn tussen de Purmer en de Zuiderzee. Waar nu het Heitje ligt zouden eertijds de haringloggers uit de Rijk langs gevaren zijn! Het klinkt prachtig, maar het is jammer dat dit volksverhaal met historische gegevens niet goed klopt.

Wel was in de leenregisters in 1352 al sprake van de „Oevenslote in de Zeevang” (Mr G. de Vries. De kaart van N.H. Noorderkwartier in 1288), maar of deze sloot voor het stoppen der zeegaten door het leggen van dammen werkelijk in open verbinding met de Purmer heeft gestaan, staat toch helemaal niet vast. Bij beschouwing van de stafkaart lijkt het niet uitgesloten. De Purmer vormt namelijk ter hoogte van de Ovensloot juist een uitstulping in oostelijke richting. Eikelenberg, ed.

De kaart van N.H. Noorderkwartier in 1288, maar of deze sloot voor het stoppen der zeegaten werkelijk in open verbinding met de Purmer heeft gestaan, staat toch helemaal niet vast. Bij beschouwing van de stafkaart lijkt het niet uitgesloten. De Purmer vormt namelijk ter hoogte van de Ovensloot juist een uitstulping in oostelijke richting. Eikelenberg, ed.

(Mr G. de Vries. De kaart van N.H. Noorderkwartier in 1288), maar of deze sloot voor het stoppen der zeegaten werkelijk in open verbinding met de Purmer heeft gestaan, staat toch helemaal niet vast. Bij beschouwing van de stafkaart lijkt het niet uitgesloten. De Purmer vormt namelijk ter hoogte van de Ovensloot juist een uitstulping in oostelijke richting. Eikelenberg, ed.

Fig. 2. *Tormentil* (*Potentilla erecta*) in een vegetatie met *Dophei* (*Erica tetralix*), *Struikhei* (*Calluna vulgaris*) en *Kraaihei* (*Empetrum nigrum*).

ons in het archief na te gaan of daar nog oude gegevens over deze kwestie te vinden zijn. Helaas is dat niet het geval. Een deel van het archief is volgens mededeling van een vroegere secretaris verloren gegaan. Hoe het ook zij, er zijn toch verschillende aanwijzingen dat we hier met een van de oudste Westnederlandse heideveentjes te maken hebben. Het is helemaal niet onmogelijk dat het dateert van ca. 1400. Daarvoor zijn de volgende argumenten aan te voeren.

1. *In geen enkel W.Ned. heideveentje vinden we zoveel heide-achtigen tegelijk bij elkaar.*

In de nog vrij jonge veenderijen, gebieden als Noorderveen en Ilperveld vinden we plekjes waar *Dophei*, andere waar *Kraaihei* domineert, wat minder en ook meestal afzonderlijk komen we *Struikhei* of *Lepeltjeshei* tegen.

Andromeda komt behalve bij Katham nergens in W.Ned. voor. Juist deze zo geïsoleerde groeiplaats heeft ons nieuwsgierig gemaakt naar de ouderdom van het "Heitje".

Kraaihei kan zich uitstekend verspreiden. In het Zwetgebied b.v. vormt „de

Baanakkers" bij Jisp een hoofdverspreidingshaard vanwaar uit Empetrum in allerlei veentjes in de omtrek blijkbaar door de vogels uitgezaaid is.

Dophei kan zich in elk geval over afstanden van enkele tientallen meters vrij gemakkelijk verspreiden. Dat kon ik in het Noorderveen met eigen ogen aanschouwen. Hoe het met Calluna en z'n verspreidingsmogelijkheden zit weet ik niet goed. Alleen op enkele plekjes langs de zuidelijke IJdijk, nl. bij de Haarlemmerliede en in het mooie Spaarnwouderven bij Halfweg en bij het Die te Limmen (dat in 1300 zeker al bestond) vinden we Dophei, Struikhei en Kraaihei in mengelingen van twee of drie soorten bij elkaar in hetzelfde terrein. Alles wijst er op dat de oudste terreintjes het rijkst met heidesoorten voorzien zijn, òf doordat ze zolang aan het opvangen van de soorten hebben kunnen doen òf doordat ten tijde van hun ontstaan andere heitjes in de omtrek rijkelijk voorhanden waren.

2. De dikte van de veenlaag.

Een in de nabijheid van het Heitje wonende boer, met wie we over het ouderdomsprobleem van het terrein spraken, er bij opmerkend, dat de bodem er wel meer over zou kunnen vertellen, bood ons spontaan aan om er een flink gat in te graven. Binnen een minuut kwam hij al met een slootkantafsteker en een greep aandragen. Een halve vierkante meter was in het zachte veenmos gauw uitgestoken. De daaronder liggende met heidewortels doorstrengelde veenlaag werd tot op enkele dm onder de grondwaterspiegel uitgediept. Na het nemen van enkele bodemmonsters en het maken van aantekeningen werd de plek weer in z'n vroegere toestand hersteld. Het bleek dat het veenmos hier onder de hei ca. 7 dm dik was, de grondwaterspiegel lag op ca. 8 dm diepte en nog lager kon je met de handen een dichte rietstoppellaag voelen, a.h.w. de rietzool van het veentje.

Het ontstaan van het Heitje in recente tijd door verlanding van de Ovensloot stemt hier wel mee overeen. Nemen we aan dat hier een laag van minstens 1 m veen is gevormd en nemen we verder naar gegevens die A. Reyne in een recente publicatie ¹⁾ daarover verschaft aan dat de aanwas van een veenmosvegetatie ca. 2 mm per jaar bedraagt en dat later een samendrukking tot op $\frac{1}{10}$ van de dikte plaats vindt, dan komen we bij deze zeer globale schatting op een ouderdom van ca. 500 jaar. Dat klopt dus niet onaardig met het verhaal over het ontstaan na het leggen van de dammen (ca. 1400)!

Een vraag die nu op kan komen is, hoe heeft zo'n terreintje de talrijke overstromingen tussen 1400 en 1916 uit kunnen houden? Heel eenvoudig, doordat het bij zo'n inundatie ging drijven. De rietzool met wat daar vlak boven zit zorgde blijkbaar voor voldoende isolatie tegen het zoute water. De genoemde boer vertelde ons nog dat hij zich herinnerde dat bij de overstroming van 1916 het Heitje dreef. Iedereen in de omtrek sprak daarover. Je moest er omheen varen!

Een directe voortzetting van het oude Hollandse hoogveen, dat Dr B. Polak onderzocht, kan dit terreintje dus niet zijn. Maar indirect waarschijnlijk toch wel,

1) Over de jaarlijkse aanwas van organisch sediment in door dijkbreuk gevormde kolken. Verh. Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. 2e serie, deel XLV, No. 3, 1948.

want het is nog mogelijk dat ten tijde van z'n ontstaan (late Middeleeuwen?) hier in de buurt nog levend hoogveen aanwezig was. Vlak in de buurt lag toen nl. nog de zgn. Warderbroeck, tussen de latere Edammerhaven en het Voor Ye. Ten Zuiden van de Ovensloot kwam nog tot minstens in de 17e eeuw een eendenkooi voor. Eeuwenlang staat het land hier in de buurt als slecht bekend. De kans is dus niet uitgesloten dat de natuurlijke oorspronkelijke vegetatie hier tot in de Middeleeuwen wist stand te houden.

Niet ver van de plek die men nu aanwijst als standplaats van de vroegere eendenkooi ligt midden in het land nog een laag gedeelte met Dophei en Struikhei (kort geleden volkomen bedorven doordat er mest op werd gegooid).

Andromeda is misschien zo toch nog een relict van het oude W.Ned. hoogveen. Maar laten we van deze beschouwingen afstappen om eindelijk het Heitje zelf eens wat nader te gaan bekijken.

In het westelijke gedeelte bestaat het uit schraal hooiland met veel Gewone zegge (*Carex stolonifera*), dat geleidelijk in een heide-vegetatie overgaat. De Ovensloot is hier over z'n gehele breedte verland. Het gedeelte aan de Noordzijde bestaat uit laag gelegen weiland. Het Heitje

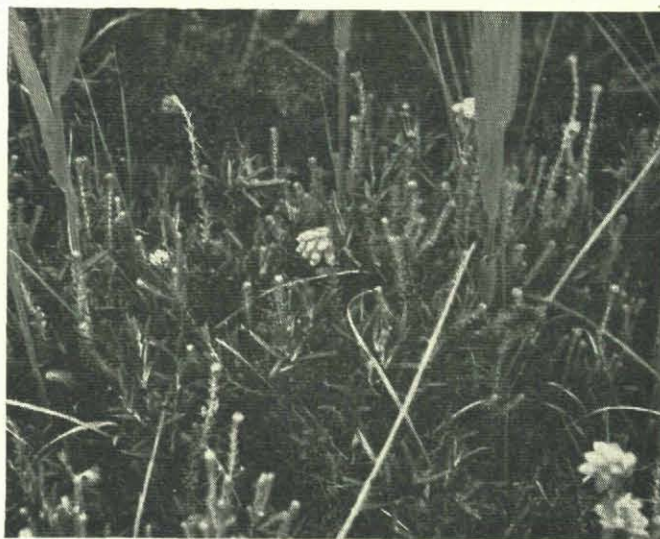

Fig. 3. Uitgebloeide Lavendelhei (*Andromeda polifolia*) in een met Riet (*Phragmites*) vermengde Dophei-vegetatie.

zelf biedt de volgende aanblik: op een dicht lichtgroen veenmosdek voor het grootste deel opgebouwd uit *Sphagnum palustre* met hier en daar een pol *Sphagnum fimbriatum*, *acutifolium*, *-plumulosum* of *-recurvum* en enkele kussens van Rood viltmos (*Aulacomnium palustre*), prijken de rose klokjes van Dophei (*Erica tetralix*), later in het jaar afgewisseld met het paars van de Struikhei (*Calluna vulgaris*) en daartussen zien we de gele sterretjes van Tormantil (*Potentilla erecta*, foto 2). Haarmos (*Polytrichum commune*) en Kraaihei (*Empetrum nigrum*) zorgen tussen het vele lichtgroen voor wat donkerder tinten. Hier en daar valt ons oog op enkele pollen van Kam- en Stekelvaren (*Dryopteris cristata* en *austriaca*), op wat rode Zonnedaauwrozetjes (*Drosera rotundifolia*) of op de glanzende Waternavelblaadjes (*Hydrocotyle*) en enkele verspreide rietstengels. Onder de grassen zijn het vooral Pluimstruisriet (*Calamagrostis lanceolata*) en indifferente weide-grassen als Witbol (*Holcus lanatus*) en Reukgras (*Anthoxanthum odoratum*) die het op deze zure bodem (pH ca. 4,0) uit kunnen houden.

Andromeda groeit op een plek van enkele tientallen vierkante meters midden in deze heidevegetatie (foto 3). Jammer genoeg was alles al uitgebloeid toen we er een foto van wilden maken, twee dagen nadat we hem bij de Hatertse vennen bij Nijmegen rijkelijk bloeiend vonden!

Naar de randen is het terreintje wat drassiger, vormt het meer het domein van *Sphagnum recurvum*, wat Moerasvaren (*Dryopteris Thelypteris*) en een enkele orchidee, b.v. *Dactylorchis praetermissa* (foto 1). Welriekende Nachtorchis zou hier ook gevonden zijn. Het IVON-archief vermeldt zelfs *Parnassia*. Het is me nooit gelukt die terug te vinden.

De strook langs de weg doet met z'n vele Gewone zegge (*Carex stolonifera*) en Tandjesgras (*Sieglingia decumbens*) wat blauwgrasland-achtig aan.

In de richting van het open water van de Ovensloot, aan de Oostkant van het terreintje, zien we heel geleidelijk de vegetatie in een meer drassig veenmosveld met *Sphagnum squarrosum* overgaan, met daarachter de reeds vermelde Koekoeksbloem-Hertshooivegetatie en tenslotte een dichte onbegaanbare rietgordel. Deze zonering laat dus nog iets van de successie zien. Het drassige veenmosveld herbergt veel Malaxis. Het is alleen zo jammer dat deze uitloper van het veentje gelijk met het blauwgraslandachtige gedeelte elk jaar zo vroeg gemaaid wordt. De vegetatie krijgt daardoor een minder natuurlijk uiterlijk. Grassen en klavers gaan te veel overheersen. Malaxis is meestal al afgemaaid als z'n bloeistengels nog maar nauwelijks uit het veenmos omhoog steken. In de laatste jaren waren we steeds te laat om hem terug te zien. Eén keer zagen we voor onze ogen de hele kostelijke orchideeënbegroeiing afmaaïen! Er zijn zo meer onaangenaamheden. De Kathamse schooljongens hebben bijvoorbeeld de onhebbelijke gewoonte om af en toe het terrein als speelplaats te gebruiken; tijdens de oorlog werden zo vlak bij de Andromeda speelbunkertjes opgericht! In de droge zomer van 1947 staken ze de droge heide op verschillende plaatsen in brand, zodat van de enkele m² Lepeltjeshei nog maar weinige stengeltjes overbleven. Halen ze zoiets op een ongelukkige dag juist op de Andromeda groeiplaats uit dan vrezen we daarvoor het ergste.

Op zekere keer ontdekten we dat op vrij grote schaal voor de versiering bij een priesterfeest in Volendam veenmos en hei van 't Heitje gebruikt werd. Enkele tientallen vierkante meters bleken afgestoken te zijn. Iedereen kan er ook zo maar inlopen. Zo schort er dus wel een en ander aan de veiligheid en aan het beheer van dit terreintje. Het is dan ook toe te juichen dat de Stichting Noord-Hollands Landschap na herhaald aandringen onzerzijds zich voor de zaak is gaan interesseren en nu moeite doet om het terrein te pachten of in bezit te krijgen. Misschien is men inmiddels daarin geslaagd. Bescherming lijkt ons hier wel bijzonder nodig. Niet alleen botanisch en historisch bekeken, in het kader van het West-Nederlandse veengebied, is zo'n plekje als dit belangrijk, maar bijvoorbeeld ook voor allerlei aan heiden gebonden insecten die in Noord-Holland elders beslist zeldzaam zijn. Enkele amateur-biologen uit Middelie zouden daar wel meer over kunnen vertellen.

Amsterdam, Hugo de Vries-Laboratorium, October 1948.

WIM MEIJER.